

שחורה אני ונאווה

ציפי מזרחי

דימוי הנשיות כהת העור מופיע בשיר השירים כדימוי ליופי: "שחורה אני ונאווה בנות ירושלים [...] אל תראוני שאני שחרחרת שזפתני השמש". מעניין כי דווקא מאחד הטקסטים הדתיים החשובים והמיוחדים ביותר, מופיע הדימוי הפיזי של נשיות מזרחית קדומה כביטוי ליופי. עוד בראשיתה של האמנות הישראלית, בקרב ציירי אסכולת בצלאל - בצלאל רבן,² אבל פן³ ועוד - הופיעו הדימויים של הנשים המזרחיות והתימניות, אך אלו הוצגו כעין השערה אירופאית לנראות הנשית מימי התנ"ך במזרח הקדום, או במקרה הגרוע, כביטוי להסתכלות אנתרופולוגית של עין גברית מערבית הרואה אקזוטיקה מזרחית קסומה ולעתים פתיינית. ציורים אלו עיטרו את ספרות הקודש - את ספר התנ"ך או את שיר השירים, אך לא היה בהם שום היבט דתי או רוחני.

בעוד שבעשורים הראשונים, דימויי מזרחיות ותרבות מזרחית הופיעו למכביר באמנות הישראלית החילונית, קשה מאוד למצוא דימויים מעין אלה בקרב אמנים שהגיעו מהחברה הדתית. ובהמשך, אמניות דתיות שיצרו החל משנות ה-70 וה-80, הגם שהיו ממש חלוצות, לא תמיד יצרו עם זיקה מגדרית-פמיניסטית, אתנית או דתית מובהקת. את הסיבות לכך צריך לחפש, בין היתר, בקשרים שבין הממסד הדתי בארץ לתרבות המזרח ומסורתיה.

כשבוחנים את הקשר בין מסורות המזרח והפרקטיקות הדתיות-המזרחיות לבין ביטוייה בעולם האמנות בקרב האמניות הדתיות, כדאי, קודם כל, לבחון את מסגרות החינוך הממסדי הדתי בישראל והמפגש שלו עם קהילות המזרח: בישראל קיימים שלושה זרמים של חינוך ממסדי - החינוך הכללי, החינוך הממלכתי דתי והחינוך המוכר שאינו רשמי, הכולל את מוסדות הלימוד של החברה החרדית. רבות כבר נכתב על החינוך הכללי שהונהג על ידי אליטה אשכנזית, שמטרתה היה לעקור זהות אתנית, עדתית וגם דתית כבר מייסוד המדינה - על תיאוריית כור ההיתוך ועל היבטיה השונים נשברו קולמוסים רבים. בזרם החינוך המוכר שאינו רשמי

1. שיר השירים, א' ה-ו.

2. זאב רבן - "שחורה אני ונאווה" מתוך מהדורה מאוירת של שיר השירים, 1930

3. אבל פן - רחל, ערפה, דמויות נשיות, 1920

- החרדי, קיימת מקדמת דנא ועד היום גזענות ממשית ליוצאי עדות המזרח, בסגרגציה במוסדות הלימוד הנפרדים, בהפרדה החדה בטקסים הדתיים ואפילו באיסור שאינו רשמי, בו אין להינשא בנישואי "תערובת" בין העדות.

עם ישראל החוזר לארצו מארבע קצוות תבל, במאה הקודמת, חזר כעם אחד עם הרבה גוונים וקולות. הגלות רבת השנים, יצרה שוני תרבותי ואף דתי בין קהילות היהודים השונות. כל קהילה ניזונה ומושפעת מהתרבות ממנה באה ולה היא משתייכת. לעומת פרקטיקת כור ההיתוך, שהייתה נהוגה בראשית ימיה של המדינה, לאנשים שהגיעו עם מסורת דתית הייתה הפרדה מוכתבת, המובנית מתוך הפרקטיקה הדתית: כל קהילת מוצא מתפללת בבית כנסת על פי עדתה - העדה האשכנזית עם נוסח משלה ומנהגים משלה ועדות המזרח עם הנוסח והמסורות ופרקטיקות משלהן (בהמשך, כאן בארץ, המסורות מתפלגות גם לארצות המוצא - בתי כנסת ספרדיים לפי מסורות של ארצות המוצא מרוקו, לוב, חאלב וכו', ובתי כנסת אשכנזיים מתחלקים בין היתר בין מסורות פולין, הונגריה, גרמניה וכו'). המנהגים, יצרו ממילא בידול ומרחק. גם במסורות החגים (האיסור לאשכנזים לאכול קטניות בפסח לעומת היתר ליוצאי עדות המזרח) וגם, כאמור, בבית הכנסת, המשמש כבית הקהילה הפעיל ביותר במהלך כל ימות השבוע, ובמיוחד בשבתות ובחגים. מתוך כל אלה, נעדרה הבנה והכרה של המסורת המשותפת, ובעיקר של זו המקבילה, השונה.

מערכת החינוך הדתית הרשמית בארץ הונהגה על ידי שרי חינוך שבאו מתנועת המזרחי - המפד"ל, לרוב יוצאי אשכנז, והכתיבה, בכל מערכות החינוך, סדרי תפילה אחדים בכל כיתות הלימוד, מהגן ועד לתיכון. במשך עשרות שנים הונהגה התפילה האשכנזית כתפילה המקובלת, וכמעט הבלעדית, בכל מוסדות החינוך הממלכתיים-דתיים בארץ. כך הועלמה ההוויה המזרחית ממרחב זה.

בעשורים האחרונים, בעקבות פתיחות בעולם למזרח הקרוב והרחוק ובעקבות מחאה של תנועות אזרחיות בישראל שדיברו על הדיכוי המזרחי, החל הרנסנס של התרבות המזרחית. הדבר ניכר בתחומים שונים, לצד פסיקה רבנית, החלה פריחה ונוצר עיסוק מחודש בפיוטים של יוצרי תור הזהב הספרדי, כדוגמת "קהילות שרות"; נולדו אירועי "הלילה השחור" בדרום תל אביב, ערבי שירה של "ערס פואטיקה", אירועי התרבות מטעם "קואליציית לבי במזרח". אלה ועוד הטביעו חותם על הישראליות העכשווית והביאו למודעות גם את המזרחיות ואת דימוייה, וגם את אלה הדתיים. אמנים עכשוויים כמו שי אזולאי ושמעון פינטו - אמנים שחזרו בתשובה וחזרו לשורשיהם האתניים - יוצרים אמנות בעלת אפיונים דתיים ומזרחיים, וכמוהם אמנים נוספים.

ומה עם האמניות? האם יש אמניות בולטות הבאות מהחברה הדתית? לצורך מתן תשובה לשאלה זו נדרש לבחון גם את מקומו של הפמיניזם המזרחי בארץ. התיאוריות הפמיניסטיות המזרחיות בארץ מציגות שלוש גישות שונות של נקודות הזדהות והגדרה: המזרחיות כמוצא וכאתניות (מוצאפי-האלר), המזרחיות כתרבות יהודית ומסורתיות (בוזגלו, "ממזרח שמש"), המזרחיות כמאבק על המעמד כלכלי-תרבותי ("הקשת הדמוקרטית המזרחית"), המזרחיות כמאבק פמיניסטי המחבר בין מגדר לאתניות ופועל לשוויון ולצדק חלוקתי ("אחותי - למען נשים בישראל"). הפעילות של הפמיניזם המזרחי בארץ מוחה על הדרה רבת צירים וחויית שוליות.

יחד עם זאת, הפמיניזם המזרחי, השואב את מקורותיו מהפמיניזם השחור בארה"ב, אינו יכול לייצג את ההתעוררות של מסורות המזרח בחברה הדתית, כפי שניתן להכיר בה בשנים האחרונות. הרנסאנס הגדול של תרבות המזרח במסורת ובקהילות השונות הינו, באופן מובהק, חלק מהתעוררות פוסט מודרנית שיש לה כמה סיבות: חיפוש אחר משמעות דתית, חיבור לשורשים וניסיון לתקן עוולות היסטוריות. ובתוך אלה, מיאוס מתרבות המערב וכמיהה לאוצרות התרבות המזרחית, ובאיחור ניכר, התחברות לתפיסות פמיניסטיות.

בשנת 2010 הקמתי את "סטודיו משלך". המטרה הייתה לייצר לאמניות דתיות מרחב יצירה פעיל, פיזי ומנטאלי, להביא לחשיפה של יצירתן האמנותית באמצעות תערוכות ועל ידי כך להביא קול חדש לשדה האמנות העכשווית בארץ. דגש גדול הושם על הצורך לעזור להן להתפרנס מיצירתן ועל כן, הקמת המקום לוותה בפתירת קורס עסקי ותמיכה במכירת היצירות. במסגרת פעילותנו עסקנו (אמניות כמו חגית מולגן, אניעם דרעי, יעל סרלין), בין השאר, בשני צירי הדרה - ההדרה הנשית מפרקטיקות דתיות משמעותיות (פמיניזם דתי), וההדרה העדתית של ההגמוניה, המכתיבה מסורת אחידה אשכנזית, המעלימה ומטשטשת עבר של יצירה מפוארת של מסורות המזרח (אפליה עדתית).

בשנת 2015, לרגל יום האישה הבינלאומי ובתמיכתה של תנועת האישה הדתית לאומית "אמונה", הוצבה תערוכה קבוצתית של אמניות "סטודיו משלך" במרכז תרבות יוצאי צפון אפריקה, בירושלים. התערוכה עסקה בדימויים של נשיות מזרחית דתית, אותה אצרה סאלי הפטל נווה. זו הייתה הפעם הראשונה בה הוצבה תערוכה שכל המשתתפות בה היו אמניות דתיות, בוגרות החינוך הדתי בארץ. בתערוכה הציגו אמניות הסטודיו ביטויים שונים לשוליות חברתית ודתית המאפיינים את דימויה של האישה הדתית המזרחית. עבודת הוידאו של יעל סרלין עסקה במחיר ההגירה מצפון אפריקה של סבתה מצפת, על הטשטוש של הזהות המזרחית והמסורת הענפה ממנה הגיעה. סרלין מצאה בארכיוני הסוכנות צילומים של סבתה במרוקו, שצולמו על ידי פעילי העלייה, שהביאו את יהודי מרוקו לישראל, ועל בסיס ממצאה יצרה עבודה רבת תחומית. האמנית יעל הורן דנינו עסקה בפרקטיקות דתיות של כיסוי הראש, וגם בדמות סבתה, דמות האישה המאמינה המזרחית. האמנית אביגיל פריד יצרה עבודה על נושא הקמעות והלחשים הנפוצים מאוד בתרבות המזרחית הדתית.

בתערוכה לציון 100 שנה להולדתה של המשוררת זלדה הציגה מולגן מופע פרפורמנס, בו דקלמה שיר של זלדה מתורגם לערבית, לציון אילמותן והעלמתן של משוררות שהיו מתפוצות המזרח. כמו כן, בעבודה אחרת שלה במסגרת קבוצת "סטודיו משלך", במשכן בעין חרוד, הציגה עבודה על טקסטים הלכתיים של רבי יוסף חיים מבגדד (הבן איש חי) על הלכות נידה ונשים.

כל היצירות המוזכרות לעיל, הן ביטויים לאמנות עכשווית, הנעשית בימים אלו ממש, שמטרתה לטפל בנושא שהיה מושקע ובלתי מטופל בחברה הדתית במשך עשרות שנים. בקטלוג זה, מופיעות חלק מיצירות אלה. הן מצטרפות אל תנועה הולכת וגדלה של אמנות הנתנת קול ונראות לתרבות המזרח, ומסמנות, באופן ייחודי, את הדת כחלק מזהות זו.

ברצוני להודות לאמניות המוכשרות של קבוצת "סטודיו משלך", ולחברות ועדת ההיגוי

האמנותית - רעיה ברוקנטל, הדי אברמוביץ, יעלה חזות ינוקא ופרופ' רונית קרק על העשייה המתמדת, התמיכה והמסירות להוציא לאור עולם את היצירה האיכותית והייחודית של אמניות דתיות אלו, המהוות קול ראשון ופורץ דרך בשדה האמנות הישראלית ליצירה הבאה מתוך החברה הדתית.

ציפי מזרחי מייסדת ומנהלת את "סטודיו משלך" - מיזם לקידום אמניות דתיות צעירות בירושלים. מורה ומרצה בתיכון ובמכללה. בעלת תואר שני מחקרי במוסיקולוגיה ותולדות האמנות מהאוניברסיטה העברית, ובוגרת התוכנית ללימודי מגדר באוניברסיטת בר אילן. זוכת פרס שר החינוך ליצירה יהודית לשנת 2018.